

Національна ідентичність та історична пам'ять

Гнатенко П. І., Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України

На думку британського дослідника явища нації А. Д. Сміта, національна ідентичність є основною формою колективної ідентичності, домінуючим критерієм культури та ідентичності. Таким чином, метою статті є з'ясування двох понять: національної ідентичності та історичної пам'яті.

Народна ідентичність має стосунки з національною самосвідомістю. Національна самосвідомість складається зі знань та презентацій національної спільноти, її історичного минулого та сучасності, духовної та матеріальної культури, мови та національного характеру.

Існує три концепції коріння української національної ідентичності. Перша – шовіністична концепція. Відповідно до цієї концепції українська нація ніколи не існувала. Це лише діалектна група російської нації. Друга – єдність трьох народів: російського, українського, білоруського; старший брат – російська нація, а українці та білоруси – юніори. Третя концепція – це автохтонно-вегетативна концепція (автор М. Грушевський).

Автохтонно-вегетативна концепція має два полюси витоків української нації. Перший полюс – культура Триполі, український народ народився в 7-2 тисячолітті до н. е. Другий полюс – 10-11 століття А. С. Іларіон «Слово про закон і благодать», «Києво-Печерський патерик» тощо – це основи української нації.

У сучасній Європі ми можемо спостерігати за реформуванням проблеми національної ідентичності та зростанням етнічного чинника та історичної пам'яті. Історична пам'ять – це комплекс інсталяцій, стереотипів, звичок, традицій, постійних аспектів національного характеру, національних почуттів, їх відмітка суспільною свідомістю.

Національні почуття є основою інсталяцій та стереотипів. Це емоційно-психологічний фон дій національного персонажа. Національні почуття є частиною політичної самосвідомості, особистої політичної культури.

Ключові слова: ідентичність; національність; пам'ять; самосвідомість; етнос нації; національний характер; шовіністична концепція; концепція «старших і молодших братів»; автохтонно-вегетативна концепція

National Identity and Historical Memory

Gnatenko P. I., Institute of Social and Political Psychology of National Academy of Pedagogic Sciences of Ukraine

According to a British researcher of nation phenomenon A.D. Smith, national identity is a main form of collective identity, a dominant criteria of culture and identity. That's way the aim of the article is a clarification of two notions: national identity and historical memory.

National identity has relations with national self-consciousness. National self-consciousness consists of knowledge and presentations of national community, its historical past and present, spiritual and material culture, language and national character.

There are three conceptions of roots of Ukrainian national identity. The first is a chauvinistic conception. According to this conception Ukrainian nation never existed. It's only a dialect group of Russian nation. The second is unity of three nations – Russian, Ukrainian, Belorussian and the senior brother is Russian nation and Ukrainian and Belorussian are juniors. The third conception is the autochthonous-autonomic conception (the author is M. Grushevs'ky).

The autochthonic-autonomic conception has two poles of origins of Ukrainian nation. The first pole – Tripoli culture, Ukrainian nation was born in 7–2 millennium B.C. The second pole – 10–11 centuries A.C. The Illarion's 'Word about Law and Grace', 'Kyiv-Pechersky Patericum' etc. are the basics of Ukrainian nation.

In contemporary Europe we can observe reformation of the problem of national identity and rising of an ethnical factor and a historical memory. A historical memory is a complex of installations, stereotypes, habits, traditions, constant aspects of national character, national senses, their mark by social consciousness.

National senses are ground of installations and stereotypes. They are emotional-psychological background of actions of a national character. National senses are a part of a political self-consciousness, a personal political culture.

Keywords: identity; nationality; memory; self-consciousness; ethnos of nation; national character; chauvinistic conception; conception of 'senior and junior brothers'; autochthonous-autonomic conception

Национальная идентичность и историческая память

Гнатенко П. И., Институт социальной и политической психологии Национальной академии педагогических наук Украины

По мнению британского исследователя феномена нации А. Д. Смита, национальная идентичность является основной формой коллективной идентичности, доминирующим критерием культуры и самобытности. Таким образом, цель статьи – разъяснение двух понятий: национальной идентичности и исторической памяти.

Национальная идентичность имеет отношения с национальным самосознанием. Национальное самосознание состоит из знаний и презентаций национального сообщества, его исторического прошлого и настоящего, духовной и материальной культуры, языка и национального характера.

Существует три концепции корней украинской национальной идентичности. Первая – это шовинистическая концепция. Согласно этой концепции украинская нация никогда не существовала. Это только диалектная группа русской нации. Второе – это единство трех наций: русской, украинской, белорусской; старший брат – русский народ, а украинский и белорусский – юниоры. Третья концепция – автохтонно-вегетативная концепция (автор М. Грушевский).

Автохтонно-вегетативная концепция имеет два полюса происхождения украинской нации. Первый полюс – культура Триполи, украинская нация родилась в 7-2 тысячелетиях до н.э. Второй полюс – 10-11 вв. А. С. «Слово о праве и благодати» Иллариона, «Киев-Печерский патерикус» и т. д. – основа украинской нации.

В современной Европе мы можем наблюдать реформацию проблемы национальной идентичности и рост этнического фактора и исторической памяти. Историческая память – это комплекс установок, стереотипов, привычек, традиций, постоянных аспектов национального характера, национальных чувств, их знака общественным сознанием.

Национальные чувства основаны на установках и стереотипах. Это эмоционально-психологический фон действий национального характера. Национальные чувства являются частью политического самосознания, личной политической культуры.

Ключевые слова: идентичность; национальность; память; самосознание; этнос нации; национальный характер; шовинистическая концепция; концепция «старших и младших братьев»; автохтонно-вегетативная концепция

*Складна це досить річ – минулий вік судити.
Не завжди варто тут рубати з-за плеча.
Хай кожен рік життя і кожен день прожитий
Нас обережності й розважності навча.*

Максим Рильський

Проблема ідентичності, зокрема національної ідентичності, була і залишається важливою теоретико-методологічною проблемою гуманітарного знання. Питання про те, хто ми, і де наше коріння, є визначальним питанням національної самосвідомості будь-якого народу, будь-якого етносу. Відомий на Заході фахівець в галузі національної ідентичності Е. Д. Сміт справедливо підкреслює, що сьогодні національна ідентичність є провідною формою колективної ідентичності [7]. На його думку, національна ідентичність перетворилася в домінуючий критерій культури і ідентичності. Складність дослідження феномену національної ідентичності полягає перш за все в тому, що ця проблема не тільки торкається на-

ціональних почуттів, але і тісно переплітається з ідеологічними та політичними факторами буття певного суспільства.

Національна ідентичність тісно пов'язана з такою категорією як «національна самосвідомість». Аналіз визначень та зміст поняття «національна самосвідомість» свідчить про те, що більшість авторів фактично ототожнюють національну самосвідомість та національну свідомість.

З моєї точки зору, правомірно вживати обидві ці категорії. Категорія «національна свідомість» відрізняється і за змістом, і за формою від поняття «національна самосвідомість». Усвідомлення своєї національної приналежності складає основу національної самосвідомості. Воно включає

в себе уявлення і знання про свою національну спільноту, її історичне минуле і сьогодення, матеріальну та духовну культуру і мову. Це усвідомлення на рівні індивідуальної і суспільної свідомості, місці і ролі своєї національної спільноти серед інших спільнот, своєї національної культури в світовому історичному процесі.

Важливим компонентом національної самосвідомості є її здатність до самооцінки. Що стосується національної свідомості, то її відмінність від національної самосвідомості в змістовному плані полягає у формуванні уявлень, образів, знань не тільки про свою спільноту, але і про інші спільноти, перш за все, про них, але з позицій свого власного етносу.

Науковий аналіз національної ідентичності тісно переплітається з вченням про нації і національні відносини. Існує багато визначень нації. В багатьох цих визначеннях нерідко домінує суб'єктивістський, довільний підхід, далекий від науки, що також не дає можливості об'єктивно аналізувати сутність національної ідентичності.

Поняття «ідентичність» вводить З. Фрейд. Проте необхідно підкреслити, що саме поняття «ідентичність» дуже мало досліджене в методологічному плані. Головною ознакою в її дослідженні сьогодні є деяке спрощення, виділення несуттєвих ознак цього явища. Причому останні розглядаються як їх достатній прояв. У зв'язку з цим виділимо деякі, необхідні для дослідження феномену ідентичності, методологічні передумови. Перш за все в дослідженні будь-якої форми ідентичності необхідний синтез загального і особливого, унікального, самобутнього. Без цього ідентичність не може стати формою самосвідомості.

Важливою методологічною передумовою дослідження проблеми ідентичності є констатація того, що в існуванні і розвитку будь-якого суспільства завжди зберігаються якісь «важливі конструкції» – константи, відповідальні за збереження ідентичності даного суспільства самому собі. Тому в розвитку суспільства будь-якої системи залишається незмінним її певне «ядро», яке зберігає напрям відтворення даної системи.

Такою константою етносу нації є національний характер. Він виступає тією постійною константою, завдяки якій риси національної психології передаються із покоління в покоління. Причому мова йде про передачу цих рис шляхом соціального наслідування, а не генетичного. Проблема національного характеру може бути розглянута, виходячи з діалектичної єдності

категорій (загального і одиничного). Розкрити сутність національного характеру, а також національної ідентичності означає дослідити діалектику проявлення загальнолюдського у національному.

Питання про національну ідентичність особливо важливе і актуальне для країн, які звільнилися від колоніальної залежності. Це питання дуже важливе та актуальне для України. Воно поставлене ще Т. Г. Шевченком: «Що ми? Чий сини? Яких батьків?», до цього часу розглядається філософами, політологами, соціологами, психологами та політиками. Відповіді на ці питання даються різні, нерідко дуже далекі від науки і української культури. Китайське прислів'я говорить про те, що для того, щоб розігнути палицю, необхідно її перегнути в інший бік. Але деякі автори намагаються це зробити [наприклад, 3]. Звідси і з'являються твердження, що Геродот – український історик, а І. Христос – етнічний українець і що слова, які сказав Ісус Христос перед смертю, були нібито українською мовою.

Культура України, її духовність нараховують тисячоліття, починаючи з XI та XII ст. і закінчуючи сучасністю. Українському народу є чим і ким пишатися.

Специфіка становлення української національної ідентичності обумовлена специфікою історичного, соціально-економічного, культурологічного буття українського народу. Перш за все це питання про джерела, історичне коріння українського етносу. Хто ми? Де наші джерела? Яке наше коріння? Ці та інші питання неминуче виникають при аналізі проблеми становлення української національної ідентичності. Таким чином, на перше місце виходять питання історичного походження українського етносу.

Ці питання далеко не прості. В різні періоди розвитку нашого суспільства на них давались різні відповіді. Це обумовлювалось політичною кон'юнктурою, пануючою у суспільстві ідеологією. Як відомо, в історичній і філософській літературі виділяють три концепції при аналізі цієї проблеми. Одна з них отримала назву шовіністичної, яка виникла в дореволюційній Росії. Вона виходить з тези, що українського народу як такого не було, а є діалектна група російського народу як його складова частина.

В радянській історіографії панівне становище отримала концепція про те, що український, російський і білоруський народи виникли з єдиного кореня – давньоруського народу. Стверджувалося, що Київська Русь є колискою трьох брат-

ніх народів. При цьому офіційна пропаганда нав'язувала у масову свідомість стереотип про те, що в цій колісці не всі були рівні, а був старший брат – російський народ. Теорія старшого брата і молодших сестер була пануючою у Радянському Союзі.

І нарешті, ще дореволюційні українські історики розробили концепцію, яка отримала у науці назву автохтонно-автономістичної. Вона зводиться до твердження, що український народ автохтон на своїй землі, і його історичне коріння потрібно шукати в глибокій давнині. Найбільш видатним представником цієї концепції був М. Грушевський [1]. З моменту становлення незалежності концепція М. Грушевського отримала в країні найбільше поширення, стала домінуючою.

Підкреслюючи неправомірність перших двох концепцій, зупинимось на характеристиці третьої.

У багатьох аспектах ця концепція справедлива, відповідає історичним реаліям. Проте в спробах пошуків історичного коріння українського етносу, української національної ідентичності деякі автори заходять занадто далеко. Так, в деяких працях, виданих в Україні і в діаспорі, стверджується, що українці – найбільш стародавній етнос у світі, що людська цивілізація була створена українцями. Культури Вавилону, Єгипту, Китаю, Індії є похідними від української культури.

Закономірно виникає питання, з якого історичного періоду правомірно стверджувати становлення українського етносу, його духовної культури, української національної ідентичності?

Я не можу погодитись із твердженням, що цим історичним періодом є IV–II тисячоліття до нашої ери, тобто період трипільської культури. Якого б високого рівня не досягла ця культура, вона не може розглядатись як початок української культури з тієї причини, що тоді ще не сформувався український етнос. Його формування належить до більш пізнього історичного періоду. Це був період появи слов'янських племен, їх поділ в перші століття на західних і східних. Процес формування українського етносу відбувався на базі тієї частини східнослов'янських племен, що жили в районі Києва, Чернігова на території уздовж Дніпра. Безсумнівно, Київ став консолідуючим, об'єднуючим центром, навколо якого сформувалась держава Київська Русь. Але Київська Русь – це не Росія. А саме це стверджу-

валось в минулому і дуже часто стверджується нині в багатьох російських виданнях.

Територія Київської Русі була значною. Вона охоплювала частину території нинішньої Білорусі, Росії і України. Природно, що слов'янські племена, які населяли ці території, відрізнялися географічними, кліматичними умовами, формували свої традиції, звичаї, культуру. Культура Києва відрізнялась від культури Новгород, культура Новгород відрізнялась від культури Полоцька. Так відбувався процес становлення українського, російського та білоруського етносів. На культурну спадщину Київської Русі мають право і російський, і український, і білоруський народи. Але кожний має право на своє, на те, що створено ним на території того середовища, де жили ці народи.

Таким чином, культурна спадщина стародавнього Києва – це частина української культури, це її початок. Основу, фундамент національної ідентичності було закладено в X–XI ст., коли з'являються перші видатні філософські твори, такі як «Слово про Закон і Благодать» [2] та інші.

В «Слові про Закон і Благодать», пам'ятнику XI ст., «Києво-Печерському патерику» [4], в творах К. Смолятича, К. Туровського (XII ст.) були закладені основи української національної ідентичності. Саме в цей період формувалися основоположні принципи української духовності, те, що створило її національну своєрідність. В наступні історичні епохи вони доповнювались, змінювались, але сутність їх залишалась такою, якою вона була сформована тоді, коли відбувалось її становлення.

У Європі нині відбувається ренесанс національної ідентичності. Це стосується також і України. Характерною особливістю цього процесу є зростання ролі етнічного фактору. В зв'язку з цим особливо актуальним для нашої країни є відповідь на питання: хто ми і чого ми хочемо? Щоб відповісти на ці питання потрібна чітка і аргументована відповідь на питання про формування української політичної нації. В чому сутність і особливості української політичної нації? На жаль, відповіді на це питання ми не маємо.

Звісно, ми хочемо побудувати незалежну демократичну країну, господарем якої був би український народ. Тут потрібен об'єктивний, а не заангажований підхід до походження українського етносу, його ролі в процесі історичного розвитку нашого суспільства. Україні потрібні громадяни з високою національною самосвідомістю, громадяни, які б усвідомлювали свою

національну самосвідомість і були б носіями національної ідентичності, а не манкурти зі стертою історичною пам'яттю, без етнічної національної культури та національної історичної пам'яті, релігії, без культурно-цивілізаційної самоідентифікації.

Що є історична пам'ять?

З моєї точки зору, історична пам'ять – це сукупність установок, стереотипів, звичаїв, традицій як позитивних, так і негативних, сталих рис національного характеру, їх оцінка на рівні суспільної свідомості, причому домінуючу роль відіграє їх самооцінка з позицій національної самосвідомості, яка повинна бути детермінована об'єктивним характером аналізу з позицій загальнолюдських цінностей, місця і ролі даного етносу в історичному процесі.

Всі ці фактори в сукупності мають дати відповідь на питання: хто ми і чого ми хочемо? Це стосується не тільки українського етносу, а й будь-якого іншого етносу, його минулого і нинішнього становища.

Важливу роль у формуванні історичної пам'яті відіграють національні почуття, які разом з національним характером і національною самосвідомістю складають важливу компоненту суспільної свідомості, будучи постійною константою національної ідентичності.

Національні почуття суттєво впливають на формування національного характеру, будучи основою і передумовою формування установок і стереотипів. Вони створюють ніби емоційно-психологічний фон дії національного характеру. Національні почуття іманентно властиві націям, народностям, вони характеризують останні поряд з іншими властивостями. Наявність національних почуттів свідчить про здоровий дух нації.

Національні почуття в умовах низької політичної культури можуть деформуватися, перетворитися на емоції, які виходять з-під контролю розуму і спричинити багато неприємностей. Провідна роль у процесі перетворення національного в ультранационалістичне належить емоціям, які виступають важливим структурним елементом несвідомого, функціонуючи на рівні масової свідомості, тоді як національні почуття мають спиратися на здоровий глузд.

Емоції, в тому числі національні почуття, соціально забарвлені, вони формуються в суспільстві. Відомий фахівець в галузі емоцій академік П. В. Симонов підкреслює, що емоції людини не більше відрізняються від емоцій тварин, ніж її соціально детерміноване мислення – від умов-

но-рефлекторної діяльності людиноподібних мавп [6]. Соціальна детермінація національних почуттів визначає їх характер, напрямок та зміст. Умови соціальної життєдіяльності людей багато в чому причинно обумовлюють розвиток національних почуттів, особливості їх прояву. Саме деформації у сфері соціальної, економічної призводять до активізації емоцій, до панування їх над розумом, тобто зміни соціальних, економічних умов буття нації призводять до зміни почуттів. Вони гіпертрофуються. Емоції відіграють і позитивну роль у життєдіяльності людини. Вони виступають не тільки дестабілізуючим фактором, а й каталізатором діяльності людини на рівні як буденної, так і теоретичної свідомості.

Існує діалектична єдність національних почуттів і національної самосвідомості. Вона полягає в тому, що національні почуття впливають на формування національної самосвідомості. В свою чергу, сформована національна самосвідомість формує культуру національних почуттів. Залежно від змісту національної самосвідомості, домінування в ньому тих або інших тенденцій, наповнення в ньому відповідного змісту, набувають певної форми і національні почуття. Разом взяті національні почуття і національна самосвідомість впливають на формування національного характеру, який, як зазначалося вище, виступає постійною константою, «ядром» національної ідентичності. Важливу роль у формуванні національної ідентичності відіграє політична самосвідомість, рівень політичної культури особистості. Носіями політичної самосвідомості є соціальні групи, класи, особистість.

У літературі підкреслюється, що важливіми компонентами політичної самосвідомості є соціально-психологічний, ідеологічний, діяльнісний. У сукупності вони складають структуру політичної самосвідомості. У цій структурі, у контексті розглядуваної проблеми, важливе місце посідає соціально-психологічний компонент. Він виступає домінантою в процесі трансформації політичної самосвідомості в національну.

Саме соціально-психологічний компонент політичної самосвідомості є вирішальним фактором формування політичної психології. У її становленні важливу роль відіграють й інші компоненти, зокрема етнічний. Етнічний фактор діє на рівні як буденної масової свідомості, так і теоретичної. Причому вплив етнічних компонентів на формування масової свідомості багато в чому визначається рівнем політичної свідомості та са-

мосвідомості. Як бачимо, взаємозв'язок політичних та етнічних факторів є діалектичний. Зміст і характер етнічних компонентів визначається рівнем політичної свідомості, політичної зрілості мас, особистості, які формують певні стереотипи ставлення до інших етносів. У свою чергу етнічні настанови та стереотипи впливають на формування політичного світогляду особистості, політичної культури мас.

На жаль, нерідко політичні амбіції як всере-

дині країни, так і на міждержавному рівні мають домінуючи вплив, що призводить до необ'єктивного аналізу як історичного минулого, так і сьогодення. Видатна українська поетеса Ліна Костенко якось сказала: «Кожному народу є за що посипати свою голову попелом, тільки не потрібно цим попелом засмічувати очі майбутніх поколінь» [5]. Мудрі слова, до яких потрібно прислухатись як на рівні масової свідомості, так і на міждержавному рівні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Грушевський М. Очерк історії українського народу / М. Грушевський. – СПб.: ТТ «Общественная польза», 1906. – 544 с.
2. Илларион. Слово о Законе и Благодати / Илларион. – М.: Скрипторий, 1994. – 146 с.
3. Канигін Ю. Шлях аріїв: Україна в духовній історії людства / Ю. Канигін. – Київ: А.С.К., 2004. – 255 с.
4. Кієво-Печерський Патерикъ. Полное собраніе житій святыхъ въ Кієво-Печерской Лавре подвизавшихся / Нестор, Симон, Поликарп. – М.: Изд. А.Д. Ступина, 1900. – 411 с.
5. Костенко Л. Записки українського самашедшого / Л. Костенко. – Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2010. – 416 с.
6. Симонов П. В. Что такое эмоция? / П. В. Симонов. – М.: Наука, 1966. – 94 с.
7. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт. – Київ: Основи, 1994. – 224 с.

REFERENCES

1. Grushevsky, M. (1906). Ocherk istorii ukrainskogo naroda [The Essay of History of Ukrainion People]. St. Petersburg: Obshchestvennaya pol'za [in Russian].
2. Illarion (1994). Slovo o Zakone i Blagodati [Word about Law and Grace]. Moscow: Skriptorij [in Russian].
3. Kanygin, Yu. (2004). Shlyah Ariiv: Ukraina v duhovnij istorii lyudstva [The Arian's Way: Ukraine in Spiritual History of Mankind]. Kyiv: A.S.K. [in Ukrainian].
4. Kievo-Pechersky Pateric. (1900). Polnoe sobranie zhitij svyatyh v Kievo-Pecherskoj Lavre podvizavshihysya [Kyiv-Pechersky Patericum. Complete Collected Works of Saint's Lives in Kyiv-Pechersky Lavra]. Moscow.
5. Kostenko, L. (2010). Zapiski ukrains'kogo samasshedshogo [Memoirs of Ukrainian Self-Freak]. Kyiv: A-BA-BA-GA-LA-MA-GA [in Ukrainian].
6. Simonov, P.V. (1966). Chto takoe emocii? [What emotions are?]. Moscow: Nauka [in Russian].
7. Smith, E.D. Nacional'na identychnist' [National Identity]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

Гнатенко Петро Іванович

Доктор філософських наук, професор

Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України
04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Gnatenko Petro

Doctor of Philosophical sciences, Full Professor

Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
15, Andriivska St., Kyiv, 04070, Ukraine

Email: info@ispp.org.ua

Цитування: Гнатенко П. І. Національна ідентичність і історична пам'ять / П. І. Гнатенко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 164-169.

Citation: Gnatenko, P.I. (2018). Natsionalna identychnist i istorychna pamiat [National Identity and Historical Memory]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(10), 164-169.

Стаття надійшла / Article arrived: 07.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 10.10.2018